

Атаханов Ш.Т.

ТИЛИ БИРДИН, ДИЛИ БИР

Атаханов Ш.Т.

СХОЖИЕ ЯЗЫКИ, СХОЖИЕ ДУХОВНОСТИ

Sh. T. Atakhanov

SIMILAR LANGUAGES, SPIRITUALITY

УДК: 890.75/1

Макалада акыркы мезгилде Борбордук Азиянын түрк тилдүү элдери - кыргыз менен өзбектер ортосунда пайда болгон пикир келишпестиктин тарыхый тамырларын табууга аракет жасалат. Автор эки эл ортосундагы пикир келишпестиктин пайда болушунун себептерин кылымдар бою калыптанган адабий тил – «Чагатай»дын совет бийлиги тарабынан талкалоо саясатынын натыйжасы деп билет.

Негизги сөздөр: эл, талаш-тартыштар, саясат, адабий тил.

В данной статье делается попытка найти исторические причины появившихся в последний период разногласий между тюркскими народами Центральной Азии – кыргызов и узбеков. Автор старается показать имеющиеся разногласия, как результат политики советской власти по расчленению сложившийся веками литературного языка – «Чагатай».

Ключевые слова: народ, разногласия, политика, литературный язык.

In this article, an attempt to find the underlying causes has appeared in the last period of disagreement between the Turkic peoples of Central Asia - Kyrgyz and Uzbeks is made. The author tries to show their differences as a result of the policy of Soviet ascendancy in the dismemberment of the existing over the centuries of literary language "Chagatai".

Key words: people, controversies, politics, literary language.

Көчмөн калктардын жашоо турмушу аларды балалыктан эле аскердик ишге ийкемдүү кылып тарбиялоого өбөлгө түзгөн. Ошондонбу, айтор Борбордук Азия чөлкөмүндө алгачкы мамлекеттүүлүктөр пайда болгондон тарта Орусия курамына киргенге чейин бийлик негизинен көчмөн уруулар колунда болуп келген. Буга мисал кылып хуннулар, усундар, юэчжилер, эфталиттер, түрктөр, кара-кытайлар, наймандар, монголдор, барластар, коңураттар, мингдер, мангыттарды айтсак болот. Уруулар же династиялар ортосунда бийлик үчүн жүргөн күрөштөрдө жеңген уруу бийликке келген. Мында көбүнчө башкаруу формасы жана мыйзамдарында олутуу өзгөрүүлөр байкалбаган. Так мына ошол себептерден улам бийликке бир уруунун ордуна экинчи бир уруунун келиши өлкө жарандарын, айрыкча анын отуракташкан бөлүгүн анча деле кызыктырбаган. Анткени алардын жашоосу, дыйканчылык кылуусу, кол өнөрчүлүгү жана соода-сатыгы үчүн эң негизгиси тынчтык эле зарыл болчу. Ошондуктан тарыхый булактарда отуракташкан эл менен көчмөндөр ортосунда бийлик талашып согушкандыктары жөнүндө маалыматтарды кездештирүүгө болбойт.

Кылымдар бою бул аймакта табигый калыптанган түркий адабий тил (чагатай тили) фарс жана араб тили менен бирге түркий элдери үчүн илим-билим жана адабияттын тили болуп келген. Мектеп жана медреселерде араб, фарс тили менен бирге түркий (чагатай) тили жана адабияты дагы окутулган. Айтор ошондуктан чөлкөмдүн өзүн сабаттуумун деп эсептеген түрк тилдүү ар бир атуулу түркий (чагатай) тилин өзүнүн адабий эне тили катары эсептеген. Борбордук Азия аймагындагы Хива хандыгында мамлекеттик иш кагаздар түркий (чагатай) тилинде, Бухара эмирлигинде фарс тилинде жана Кокон хандыгында бир эле убакытта фарс жана түркий (чагатай) тилинде жүргүзүлгөн. Бирок сарайда иштеген катчы (мырзалар) медреселерде араб, фарс жана түркий (чагатай) тилин окугандыктан аларга жарандардан келген жазма кагаздарды бул тилдердин кайсы бирисинде жазылганын айырмасы жок болчу. Андан сырткары Туркестан чөлкөмүндө Октябрь революциясына чейинки жазма адабий чыгармалар дагы так ушул тилдерде: фарс жана түркий (чагатай) тилинде жазылган. XVIII–XIX кылымдарда Кокон хандыгы, Чыгыш Туркестан жана Афган Памиринде жашаган кыргыздар кат жазууда жергиликтүү өзгөчөлүктөр менен чагатай тилинен пайдаланышкан [9]. Кыргыздын алгачкы тарыхчысы Зиябидин Максым дагы өзүнүн «Фергана хандары тарыхы» деген эмгегин так мына ушул тилде жазган [5]. Бул мезгилде жаратылган кыргыз акындарынын чыгармаларын усулу жана тили ошол мезгилде жашап өткөн отуракташкан элдерден чыккан адабиятчылардыкына жакын болгон. Буга XIX кылымда жашаган түштүктүк кыргыздардан чыккан акындардан Молдо Нияздын «Санат дигараст» же Барпы Алыкуловдун «Гүзал кыз» ырларынан үзүндүлөрдү мисал катары көрсөтүүгө болот:

«Санат дигараст»

«Эшигиде жатувчу
Жипсиз түйө шарданы.
Эсинден кетпейт жакында
Эссиз марттар армани.
Сандыкта пулдуу байлардын
Самарканд кетет карвани» [12].

«Гүзал кыз»

Ашык болуп жете албай да.
Арасат жолдо жүргөнүн.
Мен да ырдап берейин.

Ашыглыктан бир сабак.
Так салды ууз жүрөккө да.
Дардисар гөзал актамак [1].

1924-жылда өткөрүлгөн улуттук-мамлекеттик жиктелиштин натыйжасында көчмөн жашаган уруулар басымдуулук кылган аймактарда Казакстан, Кыргызстан, Каракалпакстан, Түркмөнстан, ал эми отурукташкан калктардын түрк тилдүү бөлүгү жашаган аймактарда Өзбекстан, а иран тилдүү бөлүгү жашаган аймактарда Тажикстан деп аталган административдик-аймактык бирдиктер түптөлгөн. Жаңыдан түптөлгөн административдик-аймактык бирдиктердин эң жогорку кызматтарда иштеген алгачкы жетекчилердин арасында азыркы мезгилибизден айырмаланып, жогорку билимдүү инсандар саналуу гана болуп, көбүнчө алар аз сабаттуу инсан (Өзбек ССРнын БАКтын төрагасы Ю. Ахунбабаев [11], Кара-Кыргыз АО БАКтын төрагасы А. Орозбековдор [8] болушкан.

А. Орозбеков жана Ю. Ахунбабаев сыяктуу жетекчилер өздөрүнүн сабатын алардын доорунда негизги жазуу тили болгон жана араб тамгаларына негизделген түркий (чагатай) тилде чыгарышкан. Алар республика деңгээлиндеги жетекчилик кызматтарга келерден мурда өздөрү жашаган аймактардагы көп улутту административдик-бирдиктердеги жооптуу кызматтарда иштегенде өздөрү үчүн көнүмүш болгон оозеки жана жазма тилде иш алып барышкан. Алгачкы жетекчилер оозеки баарлашкандарында өздөрүнүн диалектикаларында сүйлөшүшсө да, кат жүзүндө баарлашканда ошол мезгил үчүн орток болгон түркий (чагатай) жазма тилинде жазышкан. Мына ошондон улам алар ортосунда тил маселесинде түшүнбөстүк болгон эмес. Анткени түркий (чагатай) тилин кимдир атайын иштеп да чыккан эмес, анан ал кайсы бир бийлик тарабынан мажбурлоо жолу менен элге таңууланган да эмес. Ал тил кылымдар бою Борбордук Азия чөлкөмүндө табигый түрдө калыптанган адабий тил болчу. Так ушул тилде сабатын чыгарган А. Орозбеков үчүн "...1920-жылдын августунан 1922-жылдын августуна чейин негизинен өзбек улуттун өкүлдөрү басымдуулук кылган Чимион, Үч-Коргон, Мархамат райондорунда ВКП(б) нын райондук комитетинде катчы, Маргалаң уездинин алгач ревкомитетте, кийин райаткомунун төрагасы болуп иштегенде тил боюнча проблема туулбаган [6]. Бир бирин оозеки жана жазма тилин ээн эркин түшүнгөн жетекчилердин көбүнчө кийген кийим-кечеси менен дагы айрымалоого мүмкүн болбогон. Буга мисал катары, Абдыкадыр Орозбековду айта кетсек болот. Анткени ал кишинин көптөгөн сүрөттөрүндө Фергана стилиндеги топу кийгени чагылдырылган.

Кыргыз АССР Борбодук Аткаруу Комитетинин төрагасы Абдыкадыр Орозбеков жана Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Юсуп Абдрахманов.

Мындай көрүнүштөр Орозбековдон кийинки доордо түштүктөн чыккан жетекчилер арасында улантыла берген. Буга мисал Кыргызстанды 1945-1961-жылдары башкарган «И. Раззаков өзбектердин ала допусу менен чапанын кийип, белине жоолук байлап туруп «Андиджан полькасына» бийлегенде өзбектер чаңында калгандыгын» аны менен чогуу иштеген мамлекеттик ишмер Казы Дийкамбаев дагы баса белгилеген [4].

Бирок 1924-жылда өткөрүлгөн улуттук-мамлекеттик бөлүнүшүнөн кийин республикаларда адабий тил нормаларын иштелип чыгышы натыйжасында өзбек адабий тилине ташкент-фергана диалекти негиз кылып алынган. Кыргызстандын борбору түндүктө болгондуктанбы, айтор кыргыз адабий тилине түндүк диалекти негиз болгон [10]. Мунун натыйжасында иш кагаздары, окуу жайлары үчүн окуу куралдар түндүк диалектине негизделген адабий тилде чыга баштаган.

Кылымдар бою табигый көрүнүштө калыптанган жана араб алфавитине негизделген орток жазма чагатай тили жоюлуп, араб алфавитин билген муундун ордуна жаңы крилл алфавитинде билим алган муун келди. Акырындап отуруп Борбордук Азиянын түркий тилде сүйлөшкөн элдери (анын ичинде өзбек менен кыргыз) кат жүзүндө бир-бирин тилин жакшы түшүнбөчүлүк деңгээлине жетти. Мунун натыйжасында Борбордук Азиянын качандыр бир мезгилде бир бирин жазуу түрүндө дагы жакшы түшүнгөн элдери өз ара баарлашуу үчүн башка бир тилдин (мисалы, орус тили) кызматына муктаж болуп калышты. Бул көрүнүш акырындап барып кылымдар бою орток болуп келген Борбордук Азиядан чыккан улуу илимпоздорду жана алардын чыгармаларын «сеники эмес, меники» дегенге өрчүп барды. Буга мисал катарында бордош түркий элдер ортосунда талашка айланган Жусуп Баласагынды айтсак болот [3].

Тил ажырымы, өз кезегинде дил ажырымына алып келди. XX кылымдын биринчи чейрегинен Борбордук Азиянын түркий элдерди адабияты ар түрдүү багытта өнүгө баштады. XXI кылымга келип боордош түркий элдердин жаңы мууну бир-биринин адабияттын, ага уудалаш маданиятын түшүнбөй калышты. Дилдеги ажырым, акырын бир бирин маданиятын, руханиятын түшүнбөстүккө алып келди. Буга

мисал, Раззаков бийлеген ошол «Андижан полькасына», К.Бакиевдин 2007-жылы 31-августта Эгемендүүлүк күнүн майрамдоодо Ала-Тоо аянтында бийлеши кыргыз коомчулугун айрым бөлүгүндө улутун маскаралоо катары кабыл алынды [2].

Азыркы мезгилде Борбордук Азия элдеринде ички пикир келишпестик чыңалып, сырткы душмандын кереги жок болуп калды.

Өз ара пикир келишпестиктин чыңалышы кандай гана жаман натыйжаларга алып келүүсү мүмкүн экендигин 2010-жылкы трагедиялуу окуялар даана көрсөттү.

Борбордук Азиянын түркий элдери жана мамлекеттери ортосундагы өз ара пикир келишпестикти жоюу жана улуттар аралык чыр-чатактардын алдын алуу үчүн социалдык-экономикалык, саясий жана маданий иш-чаралар менен бирге алардын адабиятын, руханиятын жакындата турган адабий орток тил иштеп чыгуу зарыл. Оюбузча бул адабий орток тил «Фергана хандарынын тарыхы» китебинин автору, кыргыздын алгачкы тарыхчысы Зиябидин Максым пайдаланган жана ХХ кылымдын биринчи жарымына чейин жашап келген чагатай тили негизинде иштелип чыгылса Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган бардык түркий элдер үчүн түшүнүктүү болмок. Орток адабий тил маселеси дүйнөлүк практикада кадыресе көрүнүш. Мисалы, кытай адабий тили айрым өз ара тектеш тил группаларынан куралган [7]. Эгер биз ушул кытайлар сыяктуу орток адабий тил жарата алсак, түркий элдер отросунда өз ара түшүнбөстүктү жоюп, руханий жакындашууга өбөлгө түзө алмакпыз.

Албетте биздин бул сунуш кимдер үчүн утопия сыяктуу көрүнүшү жана ишке ашырып болбой турган план болушу ыктымал. Анткени бул сунуш чөлкөмдөгү жеке амбицияларынан жогору көтөрүлө албаган айрым саясатчылар жана дүйнөлүк ири державалардын геосаясий кызыкчылыктарына дал келбестиги мүмкүн. Ооба бул сунушту ишке ашыруу үчүн узак убакыт жана каражат талап кылынат. Бирок жок дегенде чагатайда жазган Наваинин жана Бабурдун чыгармаларын Кыргызстандагы кыргыз мектептерде, Молдо Нияздын ырларын Өзбекстандагы өзбек мектептерде адабият сабагында окутулуусуна жетишише болот. Биз алгач кошуналар бир-

бирибизди тилибизди жана дилибизди жакшы түшүнбөй, жек көрүнүш улантат берип, өлкө стабилдүүлүгүнө коркунуч туудура берсек, алыскы чет өлкөлүктөрдүн тилин жана дилин түшүнүүдөн не пайда? Борбордук Азиянын түркий элдеринде биригүүдөн башка жол жок.

Антпесе айрым массалык маалымдоо каражаттары жазгандай «Андижан полькасына» бийлөө кыргыз элин маскаралоо менен барабар деген түшүнүк улана берет жана 1990- жана 2010-жылкы Ош окуясы кайталанбайт деп эч ким кепилдик бере албайт.

Адабияттар:

1. Барпы Алыкулов. Гүзал кыз. <http://erkindik.ru/forum/topic/794-барпы-алыкуловдун-чыгармалары>
2. Бектуров Бакыт. Оставьте президента в покое, сами не отравляйтесь, благодарите Бога, что ходите, живы - здоровы. http://www.gezitter.org/politic/23434_ostavte_prezidenta_v_pokoe_sami_ne_otravlyaytes_blagodarite
3. Депутаты парламента вновь демонстрируют свою титульность и выясняют, кем по национальности был Баласагын. Депутат заподозрил, что Жусуп Баласагын был уйгуром, а не кыргызом. http://www.vesti.kg/index.php?option=com_k2&view=item&id=30923:deputat-zapodozril_-chto-zhusup-balasaagyn-byil-uygurom-a-ne-kyrgyzom&Itemid=83#ixzz3 WyGZSBW3
4. Дыйканбаев Казы. Жүрөктөгү ысым. <https://razzakov.wordpress.com/2010/10/30/жүрөктөгү-ысым/>
5. Зиябидин Максым. «Фергана хандарынын тарыхы». Б., 2007.
6. Каратаев О. Ардактуу аксакал. http://presskg.com/muras/09/0819_16.htm
7. Китайский язык. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
8. Кусергенов С. Образование и развитие советской национальной государственности Киргизского народа. <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1172806>
9. Кыргызский язык. https://ru.wikipedia.org/wiki/Киргизский_язык.
10. Кыргызский язык. Лингвистический энциклопедический словарь. <http://tapemark.narod.ru/les/222a.html>
11. Маннапов Абдуфаттах. Юлдаш Ахунбабаев. <http://yangidunyo.Org/2013/03/15/юлдаш-ахунбабаев/>
12. Молдо Нияз. Санат дигараст. <http://bizdin.kg/elib/kitepter/html/kpa1/6bap/section7.html#title39>

Рецензент: доктор исторических наук Нурунбетов Б.А.